

SZABARI VERA

„1944” A SZOCIOLÓGIÁBAN

AKADÉMIAI SZOCIOLÓGIA ÉS ANTISZEMITIZMUS MAGYARORSZÁGON¹

DOI: 10.18030/socio.hu.2015.2.50

ABSZTRAKT

Az első világháború végétől egy átalakuló és egyre erősödő antiszemitizmus azonosítható Magyarországon. A szociológia szempontjából a kirekesztő politika felerősödése sorsdöntő volt. A forradalmakat megtorló intézkedések felszámolták a szociológia hazai műhelyeinek jelentős részét, ugyanakkor az 1920-as években a társadalomtudományokon belül egy erőteljes, a progresszív előzményekkel szakító (nem egyszer ellenséges) államilag koordinált intézményesítési hullám indult el: 1924-ben létrehozták a *Magyar Szociográfiai Intézetet*, 1925-ben megtörtént a *Társadalomtudományi Szakosztály* átalakítása, a *Magyar Társadalomtudományi Egyesület* újraélesztése, 1938-ban *Táj- és Népkutató Központ* alakult, 1942-ben a budapesti egyetemen a szociológia egyetemi katedrát kapott, Pécsen pedig 1940–44 között Weis István oktatott szociológiát. Tanulmányomban azt mutatom be, hogy a trianoni döntés után a nemzeti érdekekre hivatkozó ideológia hogyan járult hozzá a szociológia átszervezéséhez, ebben milyen szerep jutott az antiszemitizmusnak, másrészt, az újjászervezett keretek között működő akadémiai szociológiában szintén a nemzet egységére fókuszálva milyen toposzokon keresztül találkozhatunk antiszemita megnyilvánulásokkal.

Kulcsszavak: magyar szociológiatörténet, antiszemitizmus, zsidókérdés, középosztály, Dékány István, Weis István

ABSTRACT

After World War I. anti-Semitism was increasing progressively in Hungary. These circumstances had a decisive influence on the status of sociology. Then in 1919, the progressive representatives of Hungarian sociology went into exile, as the Horthy regime looked upon sociology as an ‘anti-nationalist’ science. However, in the 1920s a central institutionalisation wave started in the field of social sciences, too. In 1924 the Hungarian Institute of Sociography was founded, in 1925 the Hungarian Social Sciences Association was reorganized, in 1938 the Research Centre of Landscape and Ethnography was founded by Pál Teleki, in 1942 the first academic sociology department was created by a conservative social philosopher, István Dékány. Between 1940 and 1944

---

¹ A tanulmány alapjául szolgáló előadás az MTA TK Szociológiai Intézete és a 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely szervezésében „1944” és a társadalomtudományok címmel 2014. október 16-án megrendezésre került konferencián hangzott el. A szervezők arra voltak kíváncsiak, hogy az antiszemitizmus milyen mértékben vált részévé a két világháború közötti egyetemi és akadémiai életnek, hogyan és milyen mértékben alakította a korabeli társadalomtudományi gondolkodást, milyen hatást gyakorolt a szellemi műhelyekre, illetve hogy a korszak uralkodó társadalomtudományos és áltudományos irányzatai milyen ideológiai szerepet töltek be.

István Weis taught sociology at the University of Pécs. The article analyses the significance of the ‘national’ discourse and the anti-Semitism in reorganising sociology. On the other hand, it discusses the anti-Semitic arguments in this reorganised sociology.

A tanulmány alapjául szolgáló előadás egy a nemzetiszocialista szellem és a faji politika két világháború közötti társadalomtudományos gondolkodásra és annak keretétül szolgáló egyetemi és akadémiai életre gyakorolt hatását bemutató konferenciára készült. Ennek megfelelően elsősorban az akadémiai szociológia és az annak kapcsán azonosítható antiszemitizmus bemutatására tett kísérletet és nem kívánt átfogó, a hazai, illetve a nemzetközi társadalomtudományi gondolkodás és az antiszemitizmus kapcsolatát bemutató képet alkotni. Az 1940-es évekbeli akadémiai szociológiában megnyilvánuló antiszemitizmus egy viszonylag szűk kutatási terület, mivel ebben az időszakban Magyarországon a szociológia nem rendelkezett kiterjedt intézményrendszerrel. Akadémiai szociológia alatt elsősorban az id. Bibó István alapította *Társadalomtudományi Szakosztály*, majd annak átszervezése után újjáélesztett *Magyar Társadalomtudományi Egyesület (Társulat)*, és az általuk kiadott *Társadalomtudomány* című folyóirat, valamint a budapesti, Dékány István vezette, illetve a pécsi, Weis István nevéhez köthető egyetemi tanszékek által képviselt szociológiát értjük. Kérdéses persze, hogy mekkora volt az akadémiai szociológia jelentősége, a társadalomról való gondolkodás alakításában játszott szerepe? Nem kézenfekvőbb-e a „nem hivatalos” szociológiai kutatásokban, elsősorban a népi írók, szociográfusok munkáiban megjelenő antiszemitizmus vizsgálata, mely jóval szélesebb kört ért el, hatása messzebbre gyűrűzött?² Az akadémiai szociológia két világháború közötti átalakítása egy talán kevésbé exponált problematikára hívja fel a figyelmet: hogyan lehet egy tudomány kereteit, intézményrendszerét úgy át- és kialakítani, hogy az egy teljes szellemi kör kizárását eredményezze, ezáltal jelentősen torzítva nem csupán az akadémiai tudományosság, hanem a hazai társadalomtudományi és közgondolkodás egészét.

A két világháború közötti antiszemitizmust nem lehet elszigetelt jelenségként vizsgálni. Szerves része volt annak a folyamatnak, melyben a nemzeti érdekekre hivatkozók folyamatosan rekesztették ki a társadalom egyre nagyobb csoportjait ideológiai, vallási vagy éppen morális okokat keresve. A nemzeti érdekekre hivatkozó kirekesztés pedig már a század elejétől azonosítható a hazai szociológiában, tulajdonképpen akkor, amikor a „kezdetek még biztatóak voltak”. Írásom első részében ezért e kirekesztési folyamat intézményi rendszerre gyakorolt hatását mutatom be, a második részében pedig a „hivatalos” vagy akadémiai tekintett szociológiai írásokban megjelenő, szintén e nemzeti érdekek alapján álló antiszemita megállapítások elemzésére térek ki. Céloom annak bemutatása, hogy a nemzeti egységre hivatkozó beszédmód hogyan szolgálta a szociológia átszervezését, egy „nemzeti” – a századelő polgári radikális társadalomtudományi gondolkodást elutasító, a két világháború közötti politikai és ideológiai keretekkel azonosulni képes, keresztény-konzervatív, a zsidóság elől elzárt – , az antiszemita megállapításokat is el- és befogadó szociológia kialakítását.

² A népiekként azonosított írók munkáit itt csupán érintjük, mivel a szociográfiáról, különösen Erdei Ferenc e tárgyhoz kapcsolódó írásairól külön előadások és tanulmányok születtek (lásd Nagy Endre és Halmos Károly írásait ebben a számban), illetve több korábbi tanulmány is foglalkozott a kérdéssel (csak néhány ezek közül: Kovács–Melegh 1997, Gyáni 2001, Gyurgyák 2001, Ungváry 2001).

NEMZETIETLENEK

Közismert, hogy a századelőn komoly törekvések történtek a szociológia intézményesítésére: létrehozták a *Huszádik Század* című folyóiratot, majd megalakult a *Társadalomtudományi Társaság (TT)*, egyetemi tanszék azonban az 1940-es évekig nem létesült, pedig többen aspiráltak vagy aspirálhattak volna annak betöltésére. A kudarc nem vezethető vissza kizárólag az antiszemitizmusra. Ugyanakkor a század elejétől ismertek azok a megnyilvánulások, melyek a hazai (progresszív) szociológia képviselőinek tudományos megszólalásait nemzetietlennek, hazafiatlannak, sőt károsnak minősítették, mert szerintük azok nem feleltek meg a nemzeti érdekeknek, azaz egy keresztény-konzervatív nézetrendszernek (Apathy 1908). 1906-ban a konzervatív világnézetű gondolkodók egy csoportja épp ezen indokok alapján hagyta el a TT-t és alakította meg a *Magyar Társadalomtudományi Egyesületet*. Bár a szétválás nem egyszerűsíthető egy zsidó-keresztény ellentétre: „mindkét társaságban előkelő helyet foglalnak el a zsidó származású társadalomtudósok” (Ujvári 1929: 860),³ a két tábor politikai meggyőződése alapján plauzibilis állításnak tűnik, hogy az eltérő világképek döntően befolyásolták a zsidóság megítélését is, sőt idővel a zsidóság megítélése a tudományos és politikai identitások egyik legtisztább fokmérőjévé vált.⁴ Ez azt is jelentette, hogy a politikai és tudományos állítások és szerepek nem váltak szét, a két terület határai átjárhatók voltak, ezáltal a tudományos viták gyakran váltak a politikai csatározások színhelyévé, ami megnyilvánult a vitában megjelenő érvek és támogatók egész rendszerében. Az összefonódás pedig épp úgy magyarázható a hazai nyilvánosság zárt és korlátozott jellegével, mint a szociológia féltudományos státuszával. Épp ezért a 20. század elején a társadalomtudományok, köztük az épp csak formálódó szociológia a politizáló, „okoskodó” értelmiség igen heterogén megnyilvánulásainak színterévé vált, ami kétségkívül hozzájárult progresszív és sokszínű jellegéhez, ugyanakkor nagymértékben gátolta is a diszciplináris határok meghúzását, a tudományos státusz elérését. Részben e határok átjárhatósága tette lehetővé, hogy a TT több meghatározó tagját tudományos tevékenysége miatt heves politikai támadások ériék. Pikler Gyula ellen például 1901-ben a Katolikus Néppárt vezetője, Zichy Aladár nyújtott be interpellációt (Kulcsár 1982: 60), illetve a „keresztes ifjak” tüntettek kozmopolitának minősített előadásai miatt (Loss 1995). 1907-ben Markos Gyula országgyűlési

3 A Társadalomtudományi Társaság tagjai között volt többek között Braun Róbert, Dániel Arnold, Doktor Sándor, Fenyő Vilmos, Ferenczi Imre, Kármán Elemér, Papp József, Pikler Gyula, Polányi Károly, Polányiné-Stricker Laura, Papp Dávid, Szabó Ervin, Szende Pál, Székely Arthur és Aladár, Szirtes Arthur, Selymes Károly, Vágó József, Wilhelm Szidónia stb. A Magyar Társadalomtudományi Társaság tagjai között pedig Marczali Henrik, Palágyi Menyhért, Farkas-Wolfner Pál, Béla Henrik, Braun Sándor, Glücksthal Samu, Hajdú Miklós, Katona Mór stb. (Ujvári 1929: 860).

4 Gyáni Gábor a huszádik század eleji zsidó önkép rekonstruálásáról szóló tanulmányában (Gyáni 1999) a két politikai csoportosulást – és nem a két társaságot (!) – a következőképp jellemezte: „[a] XX. század elején egymással szembesülő két tábor így nemegyszer burkolt vagy nem is titkolt keresztény-zsidó szembenállást manifesztált. Ami részben abból fakadt, hogy a neokonzervatív és jelentős mértékű katolikus támogatást is élvező »középosztályi színezetű politikai ellentörekvés« az antiszemitizmus irányában radikalizálódott. S részben, természetesen, abból is következett, hogy a másik oldalon, mindenekelőtt a polgári radikálisok körében valóban számottevő módon képviseltették magukat a fővárosi asszimilált zsidó középosztály és kispolgárság entellektüel leszármazottai.” (Gyáni 1999) A szembenállás Gyáni szerint arra vezethető vissza, hogy a századelő fiatal zsidó generációja „idővel olyan értelmiségi szerepköröket hódított meg magának, melyek korábban egyértelmű keresztény monopóliumnak számítottak”, mely Gyáni szerint az értelmiségen belül a feszültség növekedésével egyfajta „kultúrharc” kiéleződéséhez vezetett (Gyáni 1999). Bár a pontos számarányokat zsidó–nem zsidó összetételben nem ismerjük a társaságok tekintetében sem, a fenti névsorok azt jelzik, hogy a keresztény-zsidó ellentét elsősorban a két politikai tábor közötti pozíciók és helyek elosztásának politikai és ideológiai alátámasztását szolgálta, melynek része volt a hazai szociológia „hivatalos” képviselete is. Ennek tudható be, hogy a századelőn még jelentősebb pozíciókkal rendelkező polgári radikális oldal tagjainak kompetenciáját folyamatosan megkérdőjelezte, sőt támadta a konzervatív oldal, és e csatározások a történeti hagyományokhoz híven és hazai sajátosságok következtében nem redukálódtak a tudományos térre, hanem a tágabb politikai térben zajlottak.

felszólalásában arra hivatkozott, hogy Pikler előadásai „megrontják a magyar ifjúság hitét, erkölcsseit – melyek az Isten és a haza legszentebb fogalmait cinikus szofizmákkal lesajnálják” (Kulcsár 1982: 75). Somló Bódog eltávolítását a nagyváradi jogakadémia tanári kara ugyancsak vallásellenes voltára, az evolucionista tanok terjesztésére hivatkozva követelte. Miután Somló a társaság 1903. március 29-i ülésén *A társadalmi fejlődés elméletéről és néhány gyakorlati alkalmazásáról* címmel tartott előadást (Somló 1903: 397–409, a hozzá kapcsolódó vita uo. 465–471), a „nagyváradi jogakadémia tanári kara a kultuszminiszterhez intézett felterjesztésben követelte Somló eltávolítását. A reakciós hajsza hullámai az országos sajtón át a parlamentig gyűrűztek.”⁵ Ugyancsak összefüggést sejtethetünk Jászi 1902-ben elindított habilitációs eljárásának kudarcra és a keresztény-konzervatív, nemzetféltő politikai eszmerendszer között (Litván és Varga 1991: 11). Jászi pályázatának érdemi tárgyalására csak 1904-ben került sor, aki ekkor „már nem is reménykedett, hogy előadó lesz az egyetemen” (Gergely 1976: 23). Bár magántanári habilitációs kérvényét a bölcsészkar azért utasította el, mert a „szociológiát” a jogi karhoz tartozónak tekintették, a vitában elhangzottak alapján sejtethető, elsősorban politikai szempontok érvényesültek a szociológia „ügye” és a habilitáció elutasítása mögött. A szélsőséges nacionalista, Ballagi Aladár történész például mind a *Huszedik Század*, mind a *Társadalomtudományi Társaság* tevékenységét hazafiatlannak minősítette (Litván és Varga 1991: 11). Tudjuk, magát Jászit is többen vádolták antiszemitizmussal.⁶ Jászi érvelése azonban nagyban eltért a társadalomtudományokban megjelenő kultúrharcos narratívától. 1906-os a *Társadalomtudományi Társaság* ülésén elhangzott felszólalásában „a kötött egyházi és világi nagybirtokok rendszerében jelölte meg az ország és a társadalom bajainak legfőbb okát.” (Litván 2005) „[E]gyre határozottabb meggyőződése volt, hogy a rendszer fő támaszai között ott van a zsidó nagytőke (az ő szavaival „uzsoratóke”), és ott vannak a sovinizmusban a lehangosabb magyarokat is túllicitáló, díszmagyarban tüntető és törtető zsidó származású politikusok is.” (Litván 2005: 47). 1912-es a *Világban* megjelent írásában pedig egy olvasói észrevételre reagálva bővebben is kifejtette nézeteit: igazságtalannak tekintette, hogy kizárólag a történelmi osztályokat éri támadás, és „észre nem venni azt az arrivista zsidóságot, mely a feudális osztályuralom leghűbb támasza, s mely nélkül Tisza István oligarcha kalandja elképzelhetetlen lett volna.”⁷ Jászi megszólalása azért is érdekes, mert épp ellen-tétes a korszakban és a későbbiekben is széles körben terjedő sztereotípiával, mely a kettős társadalommodell (Erdei 1995) is életre hívta és melyben a zsidóság a modern társadalom legfőbb alkotórészeként jelent meg.

Az I. világháború után a zsidó térhódítás víziója főként a gazdaság területein, elsősorban a háborúban

5 „A TT június 30-án tartott évi közgyűlésén Gratz Gusztáv titkári jelentése foglalkozott részletesen a Somló-üggyel, ismertette a bel- és külföldről (többek közt Ferritől, Lombrosótól, Loriától, Ferrerótól, B. Crocétól és a Fabian Societytől) érkezett szolidaritási táviratokat. A szabadelvű kormányzat meghagyta Somlót állásában, mivel evolucionista tanait nem tanári katedrájáról hirdette – viszont a feljelentő tanárok ellen sem indított eljárást.” (Litván–Varga 1991).

6 Szabolcsi Lajos, az *Egyenlőség* című zsidó lap szerkesztője szerint például: „meggyőződésem, hogy a magyar zsidóság katasztrófája itt kezdődött. Itt találták ki, Jásziék körében, a tudományos zsidókérdést, itt találták ki a numerus clausust, itt született meg, 1917-ben, »a zsidókérdés törvényhozási úton való rendezésének« szerencsétlen gondolata.” (Jászi személyes viszonyát a zsidósághoz lásd Litván 2005). Ez összecseng egy jóval később született véleménnyel: „a kritikus zsidó önszemlélet diskurzusa nemegyszer a zsidókérdés antiszemita megfogalmazásával egyező, arra legalábbis igen erősen emlékeztető társadalomképet sugallt; jóllehet ennek birtokában végül gyökeresen más következtetésekre és megoldásokra jutott.” (Gyáni 1999).

7 „És a zsidó uzoratóke épp oly letagadhatatlan sebe a társadalomnak, mint a grófi latifundium vagy a katolikus holtkéz. [...] Az is tudományos igazság, hogy a mai magyar uzorakapitalizmus legalább 90 százalékban zsidó kézben van. És itt uzorakapitalizmus alatt elsősorban nem a kis falusi szatócs-uzorát értem, hanem a magyar kapitalizmus fattyúhajtásait, a nagy politikai fezőröknek több 100 százalékos üzleteit” – írta Jászi (idézi Litván–Varga 1991, 199). Vagyis Jászi sem osztályként, sem nemzeti-ségként, sem fajként nem különítette el a zsidóságot, hanem a nagytőkéseken belül arra kívánt rámutatni, a zsidó származású nagytőkések sem a modern kapitalista társadalmat, hanem a feudális rendet támogatják.

meggazdagodott zsidók képében, másrészt a középosztály és értelmiség összetett problematikájában csúcsosodott ki (munkámban ez utóbbira fókuszálok majd), illetve mindezeket keresztülmetszve, általános magyarázatként jelent meg a hamis, felszínes asszimiláció narratívája. Bihari a hadiszállításokhoz kapcsolódó támadások mellett a háború következményeként írja le a „keresztény koncentrációt”, a protestánsok és katolikusok közeledését, mely elsősorban az antiszemita ideológia terjesztésén keresztül kívánta megvalósítani a nemzet egységesítését (Bihari 2008). A szociológia szempontjából pedig sorsdöntő volt, hogy az ebben az időben született antiszemita írások előszeretettel mosták össze a „szabadkőművesek, radikálisok, szociológusok és hozzájuk hasonló közveszélyes” (Hajdu 1916, idézi Bihari 2008) elemeket. Ezt a technikát alkalmazza 1917-ben a jezsuita Martinovich Sándor *A zsidókérdés* címmel megjelent antiszemita munkája is, amely három típus közül a nemzetközi zsidóságot, mely nem a nemzet érdekeit szolgálja, Jászival és a Nyugat körével azonosította (Bihari 2008). Az 1919-es év, a forradalmak leverése és a megtorló intézkedések tovább fokozták az antiszemita megnyilvánulásokat és jelentős töréspontot okoztak a szociológia hazai történetében is: véget ért a hazai szociológia első korszaka. A megtorló intézkedések és az azoktól való félelem, a lehetőségek beszűkülése, a társadalomtudományok működését jelentősen átalakította. A *Huszádik Századot* 1919-ben betiltották, a TT-t feloszlatták. (1927-ben a folyóirat *Századunk* címmel újraindult, ezt miniszteri rendelettel 1939. szeptember 26-án ismét betiltották.⁸) Többen a belső emigrációt választották, és számos, a szociológiához is kapcsolódó gondolkodó hagyta el az országot.⁹ A kirekesztő, „nemzetféltő” törekvések az 1920-ban benyújtott numerus clausus törvényben manifesztálódtak – pontosabban annak módosított változatában – miután Bernolák Nándor követelésére a nemzeti, faji, és vallási arányszámok törvényi szabályozása (Gyurgyák 2001: 117–119) napirendre került a törvényjavaslat vitájában.¹⁰ A szeptember 2-i ülésen Haller István vallás- és közoktatásügyi miniszter, a törvény eredeti megfogalmazója azzal érvelt, hogy elsősorban tudósokat vár e javaslat eredményeként, „nem Piklereket, nem Jásziakat, nem Alexandereket (...), nem olyan tudósok kellene nekünk, akik a szociológiából közvetítenek, de csak azt, ami dekomponáló, ami romboló, csak azt közvetítik, ami nemzettagadó érzéseket és lázadó hajlamokat nevel (...) Nem olyan tudósok kellene nekünk, akiknek legfőbb céljuk, hogy idegenben keletkezett elméleteket erőltessenek rá a magyar nemzetre, hanem megfordítva, akik a magyar lélekből kitermelt igazságokat akarnak elismertetni külföldön.” (Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója: 148 idézi Gyurgyák 2001: 119)

A Trianont követő kultúrpolitika szociológiára gyakorolt hatása azonban nem szűkíthető le a veszteségekre. Az 1920-as évektől a társadalomtudományok területén is elkezdődött egy szisztematikus intézményrendszer-építés, melynek célja egyrészt a társadalomtudományok közigazgatási és kormányzati hasznosítása (erre szolgált pl. az 1924-ben létrehozott Magyar Szociográfiai Intézet, vagy az 1938-ban életre hívott Táj- és

8 1942–1943 között New York-ban jelent meg Magyar Fórum címen, de 1943-ban ez is megszűnt.

9 Lukács György, Varga Jenő, Balázs Béla, Fogarasi Béla, Kunfi Zsigmond, Rónai Zoltán, Jászi Oszkár, Szende Pál, Pikler Gyula, Polányi Károly, Mannheim Károly, Tolnay Károly, Szilasi Vilmos, Hauser Arnold, Kassák Lajos, Moholy-Nagy László (Lackó 1981: 304).

10 A húszas évek egyetemi életében is tovább erősödött az antiszemita légkör. 1923-ban egyetemi brutalitásról számoltak be az országgyűlésben: „ma délelőtt megjelentek a központi egyetemen ott nem ismert egyének, részint katonai, részint civil ruhában, igazoltatták a kollokváló hallgatókat, behatoltak a tantermekbe, és akik igazolni tudták magukat, hogy keresztények, azokat elengedték, akikről pedig kiderült, hogy zsidók, azokat véresre verték” (idézi Kulcsár 1982: 107). 1924-ben Pikler Emil szólalt fel azon hallgatók érdekében, akik „a politizáló, gyűlöletet hirdető ún. bajtársi egyesületek tagságát mellőzik, folyamatos inzultusnak” voltak kitéve (Pikler Emil felszólalását idézi Kulcsár 1982: 108).

Népkutató Központ), másrészt egy, a kormányzati ideológiát képviselő egyetemi oktatási rendszer kiépítése volt. Ez utóbbi szándék fejeződött ki Horthy Miklósnak az Országos Felsőoktatási Kongresszuson 1936-ban tartott nyitóbeszédében, amikor úgy fogalmazott: „A tárgyalások során az egyetem örök célját – a tudományos kutatás, a tudományok előbbre vitelét, fejlesztését, továbbhaladását és terjesztését – mindig szem előtt tartva, az egybegyűltek azt sem feledhetik el, hogy az egyetem feladata nem csak az ismeretközlés, hanem a nemzet nagy céljainak felismerése és áldozatos szolgálatára mindig kész és különösképpen alkalmas, erős magyar nemzedékek nevelése.” (Hóman 1937: 8, kiemelés tőlem).¹¹ Talán nem meglepő, hogy a fentiekkel szinte azonos gondolatok jelentek meg a weimari köztársaság kormányzati akaratában, mely a kultúrpolitikát szintén a válságból való kilábalás eszközeinek tekintette azáltal, hogy „a szellemi értékek tudatos felhasználása a nép vagy az állam szolgálatában, a belső megerősödést és a más népekkel való külső szembenézést” segíti (Némedi 2005: 277).¹²

Az átszervezés része volt, hogy az 1921-ben a Néprajzi Társaság keretén belül létrehozott *Társadalomtudományi Szakosztályt*,¹³ amely eredeti funkciójában, legalábbis az alapító, id. Bibó István elképzelése szerint egy, a pártszempontoktól mentes szaktudományos szociológia művelését szolgálta volna,¹⁴ 1925-ben a hajdani keresztény-konzervatív értékeket képviselő *Magyar Társadalomtudományi Egyesület (Társulat)* újjáélesztésére használták fel. A Társulat „hivatalos” státuszát mutatja, hogy ekkor lettek választmányi tagok a korszak hivatalos és befolyásos tudománypolitikusai, ideológusai és tisztségviselői,¹⁵ közöttük Prohászka Ottokár, akinek egész pályáját meghatározta antiszemita nézetrendszere, és aki 1918-tól a hazai antiszemitizmus elsőszámú ideológusaként tevékenykedett (Bihari 2008), vagy Szabó Dezső, akinek zsidóellenes írásai közismertek e korból. Ugyanakkor már az alapító tagok között található Kovács Alajost is, akinek 1920-ban megjelent *A zsidóság térfoglalása Magyarországon* című munkája hosszú időn keresztül szolgálta az antiszemita nézetek statisztikainak tűnő alátámasztását (Kovács 1920),¹⁶ illetve a tudomány erkölcsi és politikai szerepét hangsúlyozó nézet, a szociológia szerepének átértékelése is jelen volt a Szakosztály indulásakor. A *Társadalomtudomány* „Figyelő” rovatában, –i –f.¹⁷ monogrammal közölt „*Szociológia a középiskolákban*” című írás arra utal, hogy a tudomány

11 Hóman *A felsőoktatás reformja* c. beszédében az egyetem feladatai között ugyancsak kiemelt jelentőséget tulajdonított az erkölcs-, jellem-, öntudatképzés és világszemlélet formálásának, a szakképzésnek és csupán utoljára említette a tudósképzést (1937, 11–12).

12 Akár a német törekvéseket is jellemző, a „szellemi szintézist szolgáló” szociológia hazai képviselőjének is tekinthetjük Dékány Istvánt, aki bár egyes írásaiban a szociológia gyakorlati jellegét hangsúlyozta, valójában egy szintetizáló, a szakszerű és a gyakorlati kutatás számára nem hasznosítható szociológiát művelt.

13 A Magyar Néprajzi Társaság keretében létrehozott szakosztály tagjai voltak: Concha Győző, Czettler Jenő, Hóman Bálint, Imre Sándor, id. Bibó István, Angyal Dávid, Bárány Gerő, Buday László, Czako Elemér, Domanovszky Sándor, Ereky István, Gombóc Zoltán, Gorka Sándor, Heller Farkas, Hornyánszky Gyula, Jancsó Benedek, Kenéz Béla, Kornis Gyula, Kovács Alajos, Melich János, Moór Gyula, Pauler Ákos, Solymossy Sándor, Somló Bódog (aki 1920. szeptember 28-án hunyt el Kolozsvárott), Tagányi Károly, Tóth Károly.

14 id. Bibó 1920. január 20-i levele szerint a Szakosztály létrehozását azért szorgalmazta, „[h]ogy a szociális problémák gyakorlati megoldása biztosítsa, szükségünk van valóban tudományos, pártszempontoktól mentes szociológiára... ezért javaslatba hozom egy szociográfiai és néplélektani intézet felállítását” (idézi Szombathalvy 1941: 1).

15 Bárdossy László, Dékány István, Gaál Jenő, Krisztics Sándor, Magyar Zoltán, Prohászka Ottokár, Szabó Dezső, Szekfű Gyula és Teleki Pál.

16 A hazai statisztikában megnyilvánuló antiszemitizmusról lásd bővebben Karády Viktor e konferencián elhangzott előadásának írásos változatát.

17 Mivel a szakirodalomban erre nem találunk utalást, így csupán feltételezés, hogy a monogram Huszti József nevét rejti. Ezt tá-

átszervezése a konzervatív társadalomtudományi olvasók körében széles körben elfogadható, sőt támogatandó változást jelentett. A szöveg szerint abban „mindnyájan egyetértünk: olyan országban, melyet a szociológia hamis lobogója alatt vitorlázó kalandorok tettek tönkre, lét vagy nemlét kérdése a nemzet szellemi energiáját képviselő középosztálynak a romboló eszmék támadása ellen való felvértezése. Annak többé nem szabad előfordulni, hogy az iskolából kilépő magyar ifjúság holmi *Úttörőből*, *Szabadgondolatból*, a *Galilei kör* előadásaiból és kiadványaiból, a *Husadik Századból*, vagy éppen – last but not least – a *Népszavából* értesüljön arról, mi is a szociológia?” (*Társadalomtudomány*, 1921: 590). Vagyis a középosztály védelmében hangját hallató szerző épp azt hangsúlyozta, hogy nem magával a szociológiával van probléma, hanem annak polgári radikális vagy szocialista műhelyeivel és orgánumaival. (Írta mindezt akkor, amikor a *Husadik Századot* és a társaságot már két éve betiltották.) „Amit a nyugati virágzó szociológiai kultúra kitermelt, az jórésztben zsidó közvetítéssel jutott el hozzánk. De igen nagy közvetítési percentet kellett fizetnünk. Eredeti tisztaságában ugyanis az egyenesen bomlasztó eszméket kaptuk meg, a többi a közvetítő átdolgozta saját faji érdekeinek megfelelően” (*Társadalomtudomány*, 1921: 591). A szerző kimondottan faji érdekekre és a magyarság megkárosítására hivatkozott. A szociológia és a zsidókérdés összekapcsolására az 1920-as évek elején több példát találhatunk. Szabó Dezső *Antiszemitizmus* című írásában ugyancsak álságosnak minősítette a polgári radikálisok által művelt szociológiát. „Pedig a zsidókérdés lényegében éppen olyan egyszerű, mint amilyen átlátszó és egyszerű nyelvtanilag ez a mondat: a ragadozó ragadoz. És ennek az erős fajnak minden vér szerinti ravaszsága kellett ahhoz, hogy ezt az egyszerű, könnyen érthető lényegyet körülvegye a hazugságok, az álhumanizmus, álszociológia, álszabadgondolkodás és álforradalom megtévesztő Bábélével.” (Szabó 1921: 1).

Bár a Társulat tagjai között többen nyíltan antiszemita nézeteket vallottak, a *Társadalomtudományban* kifejezetten antiszemita írás a fent idézett kivételével nem jelent meg az 1930-as évek végéig. Később ezekre elsősorban a *Figyelő* rovat írásaiban bukkanhatunk, ami azt sugallja, hogy a társulat nyilvánosságában – szemben például a néperő, néplélek, nemzet problematikájával – a zsidókérdés marginálisabb helyet foglalt el. Az antiszemita tematikájú írások közül – elsősorban a recenzált könyv szerzőjének személye miatt – említést érdemel a szélsőséges politikai nézeteiről ismert Bosnyák Zoltán: *Magyarország elzsidósodása* című könyvéről 1937-ben megjelent recenzió. Bosnyák már a századelőn is foglalkozott a zsidókérdéssel, a *Husadik Század* felhívására válaszolva azonban még jóval visszafogottabb választ adott, és a zsidókérdést gazdasági kérdésként, elsősorban a kapitalizmus problémájaként tárgyalta. „És a magyar demokrácia, amely ébren tartotta a hatalmas küzdelmet az Új Magyarországért, a szabad, a felvilágosodott, a jogok egyenlőségéért küzdő új Magyarországért, ez a demokrácia is egy zsidó emberben reinkarnálódott. Az Új Magyarország tudományos megalapozói, a mi fiatal szociológusaink között, egy-két kivétellel, zsidók a zászlóvivők. Annak az Új Magyarországnak megalapozói között, akik — és ezt minden váddal szemben kimondom — igenis magyarok, csak jobb, gazdagabb, fajok, vallások szerint nem tagolt, emberibb Magyarországért lelkesednek.” (Bosnyák 1917: 59). Bár Bosnyák 1937-es könyvének rövid ismertetésre sor került, az ismertető szerint e munka propaganda-irodalomnak száraz, tudo-

---

masztaná alá, hogy Huszti foglalkozott a tanárképzés, a középiskolai tantervek, a közép- és felsőoktatás kérdéseivel és számos ilyen irányú tisztséggel rendelkezett: az Országos Közoktatási Tanácsban ügyvezető alelnöki, a nevelési és oktatási szakosztályban elnöki, illetve alelnöki teendőket látott el 1943-ig, illetve az Állami Középiskolai Tanárvizsgáló Bizottságnak is tagja volt. 1928–1945 között az Országos Polgári Iskolák Tanárvizsgáló Bizottságának elnöke, 1935–1946 között a Magyar Pedagógiai Társaság alelnöke, majd tiszteleti tagja volt. Másodelnökként részt vett a Katolikus Tanügyi Tanács munkájában is.

mányos műnek viszont sekély volt.

Az első kifejezetten antiszemita írás az 1938-as „A társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról” szóló zsidótörvény után jelent meg *Magyar problémák 1939-ben* címmel Pakodi Páltól (Pakodi 1938).¹⁸ Pakodi 1938-as írásában a magyar társadalmat veszélyeztető tényezőként négy „súlyos” kérdést említett: az alkotmányreform kérdését, a zsidókérdést, a földreformot és az adóreformot. Ezek közül legnagyobb terjedelemben a zsidókérdést tárgyalta. Pakodi, ahogyan a korszakban többen, az asszimiláció, pontosabban annak hiánya vagy korlátozott volta felől közelített a kérdéshez. Szerinte az asszimilált zsidók valójában nem szakítottak zsidóságukkal, ezért „[a]z asszimiláció bámulatos tökéletessége mellett is hamisnak bizonyult” (Pakodi 1938: 166). „Az asszimiláltak a magyar honfiú arculatával várják a kedvező döntést, anélkül azonban, hogy asszimilálásuk egyetlen komoly bizonyítékának, a nem asszimiláltakkal való szolidaritásuk megtagadásának jelét adnák.” (Pakodi 1938: 165). Pakodi kitért a zsidó és német asszimiláció közötti általa vélt különbségre, melynek lényege, hogy a zsidóság asszimilációja során mindent átvett, ami „a kultúra teste”. „[F]elszívták a civilizáció zsírját s teliszívták magukat a kultúra fenséges illatával. [...] ők ma a kultúra egyetlen számottevő fogyasztórétege, ők a termelők, forgatói és eltartói. [...] a magyar kultúra zsidó ízt kapott.” (1938: 166). A hamis asszimilációs toposz mellett a kulturális térfoglalás sztereotípiáját használta. „A zsidó asszimiláció tehát a zsidók kultúrájának magyar talajon való kivirágzása volt, színpompás virág a maga nemében, azonban túlfeljettsége kiszívta a talaj erejét, dús lombozata elfogta a napot s mert az autochton szerény vegetáció is élni akar, le kellett nyesni lombjait.” (1938: 166). Pakodi, ha metaforikusan is, de a zsidó térhódítás narratívájába helyezkedett, ugyanakkor a német veszélyt is fenyegetőnek érezte, szerinte a zsidók helyét átvevő német iparosok a német politikai terjeszkedés előfutárai lehetnek (1938: 167).

A lap későbbi számaiban elsősorban a szerkesztő Szombatfalvy György írásai kapcsolódnak a témához. 1939-ben Szombatfalvy György szintén a *Figyelő* rovatban írt dicsérő sorokat Németh László *Kissebségben* című művéről: „Csodálatos könyv, hiszen mindig csoda, amikor valaki annyira csak az igazságot akarja írni, hogy a legkényesebb, csupa ideget érintő tématerületen ily mélyen szubjektív és egyben ily hibátlanul objektív.” (Szombatfalvy 1939: 105). Szombatfalvy szerint Németh ebben a könyvében adja meg a választ a disszimiláció kérdésére. „Nincs még egy foltja Európának – idézi Szombatfalvy – melyen fajszeretet és szociálmizmus ennyire egy, mint nálunk, ahol a szegénységnek a négyötöde a magyar és az elnyomóknak négyötöde nem az.” (1939: 105). Németh ebben vezeti be a mély magyar és híg magyar megkülönböztetést, ezzel Szombatfalvy szerint csupán azt fejezi ki, hogy „az asszimiláció nem jelent egyben beolvadást, vagyis a magyar lélek befogadását s hogy fajta szerint színmagyarok is magukba szívhatnak idegen (magyar jellegben híg) szellemiséget” (1939: 108). Szombatfalvy szerint Németh olvasói félreértik az író, így pl. Szerb Antal, aki szerint „Németh László kétségbe vonja azoknak a magyar íróknak az igazi magyar voltát, akik nem omlottak össze a realitás elleni harcban, akiknek sikerük volt” (uo.).

Szombatfalvy György 1940-es *A zsidótörvény társadalmi mérlege* című írása szintén a *Figyelő* rovat-

¹⁸ Pakodi a szociológiai irodalomban egyébként napjainkban is hivatkozott szerző (Gyáni 2006, 243, Kovács é.n.), elsősorban az 1935-ös választások utáni kormánypárti (NEP) parlamenti frakciójának összetételéről írott, ugyancsak a Társadalomtudományban megjelenő munkája révén (Pakodi 1935). Mindkét általam említett szerző Pakodi, Rudai Rezső és a Sipos Péter – Steir Miklós – Vida István munkáiból a képviselőház társadalmi összetételére vonatkozó adatok eltérő jellegét emelte ki.

ban olvasható, mely Makkai János és Némethy Imre 1939. IV. tc.-t magyarázó kiadványa kapcsán született. Szombatfalvy méltatta Némethy a törvény keletkezéséről írt indoklását és magyarázatát, részletesebben azonban Makkai a törvény szociális jelentőségéről és annak következményeiről írott tanulmányára reflektált. Szombatfalvy interpretációja szerint a törvényalkotók három célt tűztek ki:

- „Megállapítani az ország elzsidósodásának folyamatát.
- Népi arányszámuk korlátai közé szorítani vissza a zsidókat a gazdasági élet rázkódása nélkül.
- Eltávolítani a zsidókat azokról a helyekről, amelyek mély nemzeti érzést követelnek.” (Szombatfalvy 1940, 75–76)

Érdeemes itt megemlíteni, hogy az említett 1939. IV. tc. tulajdonképpen törvényi erőre emelte a zsidóság mint csoport felekezeti hovatartozástól való elválasztását, minthogy a kikeresztelkedés ellenére zsidóként tekintett mindenkire, akinek egy szülője vagy két nagyszülője az izraelita felekezethez tartozott. Ennek megfelelően pedig egyértelmű, hogy Szombatfalvy mind tematikailag, mind formailag teljes mértékben alkalmazkodott a korszak antiszemita diskurzusának megfelelő beszédmódhoz. Leszögezte, hogy a zsidótörvények súlyát leginkább a mai fiatalság fogja érezni, mely helyzetnek szerinte „el kellett következnie”, mivel a zsidóság helyzeti előnyben volt, nagyobb biztonságban, anyagi jólétben. Szerinte a zsidóság „*legkomolyabb és legértelmesebb rétege*” *csendes megértéssel fogadta ezt a törvényt (79), ugyanakkor elismerte, hogy a zsidók kirekesztése a középpályákról és a földbirtokokról kétségkívül a jogegyenlőség megszűnését jelenti*” (80). Szombatfalvy szerint ezen intézkedések következményeként helytelen Makkai azon következtetése, mely szerint a zsidók vissza fognak szorulni a gettókba és egyetlen társadalmi réteget fognak alkotni. Szombatfalvy szerint egy generáció után a zsidóság visszakérül a középosztályba. „A mai jóvátétel azonban kétségkívül új gettót teremtett, a zsidó szolidaritást soha nem látott mértékben erősítette s ez nem maradhat hatás nélkül a befogadó népre sem.” (81). Lényeges azonban, hogy nem az asszimiláció helyes irányát jelöli ki, hanem a szeparatizmust tartja követendő módnak. Számára „*a belső békés szeparatizmus látszik egyelőre az egyetlen elképzelhető alapnak a nyugodt együttműködéshez*” (81). Mert, visszatérve a már ismert érvhez, a zsidóság eddig sem akart asszimilálódni, azonosulása felszínes maradt. Szombatfalvy úgy véli, hogy a zsidótörvény igazi próbája csupán abban áll, hogy „*[n]em öli-e meg a zsidó munkát anélkül, hogy helyébe ugyanolyan értékű magyar munkát tudna állítani?*” (82). Véleménye szerint a zsidótörvény nem volt radikális, nem rombolt társadalmi erőket, amennyiben „*utat nyit a parasztság gyermekeinek*”, akkor „*erősíteni fogja a magyarságot és az országot*” (Szombatfalvy 1940: 82).¹⁹

A nemzeti érdekekre hivatkozó burkolt vagy kevésbé burkolt antiszemitizmus már az I. világháború után tetten érhető volt a hazai társadalomtudományi közbeszédben, ami a harmincas évek végétől erősödött. Mindezek után talán meglepő, hogy épp e konzervatív és sok esetben zsidóellenes politikai légkörben jött létre az első budapesti szociológiai tanszék 1942-ben. Ez több dolognak is ellentmond. Egyrészt a szociológia kialakulása és intézményesülése elsősorban a modern polgári társadalmak kialakulásával és működésével kapcsolható össze, mely hazánkban ebben az időszakban épp vesztesre állt mindazon területen (nyilvánosság, demokrácia, piacgazdaság, erős középosztály), mely a szociológia számára releváns bázis lehetett volna. Másrészt a szoci-

¹⁹ Később a lapban már nem jelentek meg e témával kapcsolatos írások, sőt 1944 első negyedében adták ki a *Társadalomtudomány* utolsó összevont (1–3) számát és a német bevonulás után a folyóirat nem jelent meg, a megszállás a Társulat működésének is végét vetett.

ológia jórészt a zsidósághoz fűződő tudományként volt számon tartva, ami ebben az időszakban szintén nem kedvezett a szociológia hazai fejlődésének. Hogyan magyarázható a tanszék létrehozása? A két világháború között komoly törekvés volt egy a századeleji hagyományoktól radikálisan különböző, nemzeti, a konzervatív szemléletnek megfelelő, azt alátámasztó szociológia kialakítására. E törekvés kezdeti lépéseinek tekinthetjük a korábbi intézmények megszüntetését, a meglévők átszervezését és az újabb intézetek létrehozását. Valójában e folyamat újabb állomása volt az 1942-es pályázat kiírása is a budapesti egyetem Társadalomelméleti tanszékének vezetésére, melyet Dékány István nyert el. (A felhívásra hatan nyújtottak be pályázatot: ifj. Bibó István,²⁰ Dékány István, Mády (Hilscher) Zoltán²¹, Mihelics Béla Vid²², Schmidt Ferenc²³ és Szabó József²⁴, akik közül többen Dékánynál jóval jelentősebb gyakorlati tudással rendelkeztek a hazai társadalomról.) Nyilvánvaló, hogy Dékány kinevezésében politikai okok játszottak szerepet, a jegyzőkönyvek azt is egyértelművé teszik, hogy Hóman Bálint vallási- és közoktatásügyi miniszter a kari tanács tudtára adta, hogy csakis Dékányt nevezheti ki a tanszék élére (a kinevezés vitájáról, körülményeiről lásd részletesen Szabari 2014). Kinevezését segítette, hogy az általa képviselt szociológia beleillett a kormányzati célkitűzéseket segítő hazai szellemtudományi irányzatba, amennyiben a nemzetet, a népet, a néplelket állította fókuszba. Az is egyértelmű, hogy bár Dékány nyíltan kiállt a kormányzó mellett (Dékány 1940), nem volt antiszemita. Dékány Kornis Gyulához²⁵ hasonlóan az ún.

20 Bibó ekkor igazságügy-minisztériumi titkárként dolgozott és 1940-ben szerezte meg a szegedi egyetemen a jog- és államtudományi kar jogbölcseleti magántanári kinevezését. Sajnos a pályázók anyagai nem találhatók meg az egyetemi levéltárban, de Bibó egy vele készített interjúban megemlítette, hogy az 1940-es években „*igyekezett eljutni az egyetemi tanári pozícióig*” (Bibó 2005, 47).

21 Mády a pályázat idején 44 éves, bölcsészdoktor. (Hilscher Rezső jogász, szociálpolitikus öccse.) 1924–25-ben a műegyetem közgazdasági karának szociálpolitikai intézetében a közművelődési osztály vezetője. 1925-től budapesti Márvány utcai Felsőkereskedelmi Iskola tanára. 1936-tól 1944-ig a bp.-i egy. bölcsészkarán népi társadalomrajz (szociográfia) mb. előadója. 1936-tól az Országos Táj- és Néprajzkutató Intézetben a szociológiai csoport vezetője. Több néprajzi kutatótábort szervezett: Kemse, Sárpilis, Rábcakapi, Magyarneмеge. Dolgozott a cserkészletben, főmunkatársa volt a cserkész férfiak folyóiratának, illetve a Pro Christo Diákszövetség bp.-i Hársfa utcai Diákok Házának igazgatója volt. A pályázati kiírásig megjelent művei: *Elsüllyedt falu a Dunántúlon* (1936); *A népfőiskolai mozgalom útja* (1942); *Tanulmányok egy sárközi falu társadalmáról* (1942);

22 Mihelics Béla Vid a pályázat elbírálásakor 43 éves. Érettségi után a ciszterciák zirci kolostorában töltött egy évet mint kispap. A rendházat elhagyva 1918-tól jogot tanult, párhuzamosan bölcsészetet is végzett a budapesti tudományegyetemen. Bölcsész-doktor lett (1922), jogtudományi oklevelet szerzett (1928). 1922-ben bölcsészdoktori oklevelet, 1928-ban jogi doktorátust szerzett. A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Közgazdaság-tudományi Karán 1932-ben, a Jog- és Államtudományi Karon 1935-ben magántanári képesítést szerzett szociálpolitikából és társadalombölcseletből. 1931-től a Magyar Társadalomtudományi Társulat titkára, majd a Magyar Szociálpolitikai Társaság tagja. Az 1930-as években egyetemi előadásokat tartott, de tudományos tevékenysége mellett újságírással és folyóirat szerkesztéssel is foglalkozott. 1923-tól 1944 októberéig az Új Nemzedék és a Nemzeti Újság belső munkatársa. 1934–1940 között a Katolikus Szemle felelős szerkesztője. A földkérdésről megjelentetett írásai miatt kibékíthetetlen vitája támadt a konzervatív erővel, s ezért felmentették szerkesztői tisztségéből. 1938 és 1940 között Vas, majd Komárom vármegye szociális tanácsadója volt.

23 A bizottság által adott rövid összefoglaló: „*Schmidt Ferenc szül. 1907 római katolikus vallású, államtudományi doktor, volt temesvári újságíró, jelenleg szövetkezeti tisztségviselő.*” (ELTE Lt., 315/1941–42, 29), illetve Prohászka Lajos által összeállított jellemzés szerint: „*Schmidt Ferenc egy dilettáns könyvvel és néhány újságvágattal pályázott. Mindennek semmi köze a tudományhoz, ezért figyelembe sem vehető.*” (ELTE Lt., 315/1941–42, 44)

24 „*Szabó József szül. 1909. ref vallású, jog- és államtudományi doktor, törvényszéki bíró, a kolozsvári egyetem jog- és államtudományi karán a jogbölcselet magántanára (1941).*” (ELTE Lt., 315/1941–42, 29) „*1933 őszétől a bécsi Collegium Hungaricum ösztöndíjasa lett. Itt főképpen Alfred Verdross jogbölcseleti és nemzetközi jogi előadásai voltak rá nagy hatással. [...] Ekkor kötött életre szóló barátságot korábbi egyetemi társával, Bibó Istvánnal*” Forrás: <http://tarstud.bibl.u-szeged.hu/keziratok.html>

25 Kornis szerint „*ami a nemzetet nemzetté avatja, elsősorban nem a faji-biológiai közös eredet (hisz a legtöbb kultúrnemzet egészen kevertvérű), hanem a történetileg kialakult lelki közösség, egyforma szellemi habitus és életforma, közös értékfelfogás és világlátás, a gondolkodásnak és érzésnek, a kultúrának nagyjában azonos lelki struktúrája. A nemzet szellemi princípium. A szellem munkásai elsősorban a nemzeti kultúra munkásai*” (Kornis 1930: 11).

spirituális nemzet- vagy fajmeghatározás képviselőihez sorolható, aki elhatárolódott a korszakra jellemző biológiai megalapozású fajelmélettől. „[N]apjainkban, amikor egyre gyakrabban esik szó a közös biológiai típusról: a fajról, mint állandóságot jelentő elemről. Nincs ennél bizonytalanabb fogalom. Maga az emberi nem is faj az állatokkal szemben, de az ú. n. népfajok elválasztási alapja (bőrszín, haj, koponyaalkat, arcvonások stb. szerint) csak annyit mutat, hogy vannak különbségek, de ezeknek jelentése egyelőre misztikum. Megindult azonban egy faj-mitológia is: a testi fajhoz hozzágondolunk egy lelki faj-képletet. Biztos megállapítások sok bizonytalanul keverednek. Általában oly vonásokat foglalnak össze faj címen, amelyek az utódokra az ősről főleg testi átöröklés folytán szállnak át. Az azonban ma még nem választható szét, hogy mik az »átöröklött« vonások és mik az azonos környezet s a hagyomány folytán, »átültetett« tulajdonságok. Kétségtelen, hogy az utóbbiból is akad elég abban, amit, »faji jellegnek« szokás mondani.” (Dékány 1943, 33). Dékány épp a nemzet meghatározásánál, a nemzeti karakterológia kapcsán utasította el a faj és nemzet azonosítását. „A világháború előtti zűrzavaros népesedési helyzet a háború után nagy bizalmatlanságot eredményezett az idegenszerű faji jelleggel szemben, és keresik az idegenszerűségek korrektívumát »közös« faj, avagy az »ősi« faj tömörítésében. Sőt a nemzetet is azonosítják a fajjal, ami (látjuk alább) a nemzet mivoltának primitív felfogása.” (Dékány 1943: 33). Ezzel szemben a nemzet meghatározásához a következő dimenziókat jelölte ki: területi összetartás, nép és faj, országos gazdaság, lelkek egysége (a szellemi egység), mely Dékány szerint a legfontosabb és a leginkább magyarázó erejű az összes közül. „A nemzet azonban nemcsak *hasonló* lelki típusokból áll, hanem *egymást kiegészítő* típusokból is. A nemzet életegész legalább is intencionálisan, azaz több embertípus összehangolódása (v. ö. politipizmus). Ennek lehetőségén múlik a nemzet közös múlt-, jelen-, jövő-világa, közös »szelleme«.” (Dékány 1943: 143). Dékánynál a nemzet egy spirituális egység, mely a nyelvben, a hagyományokban, a kultúrában (irodalmi és művészeti közéletben), a nemzeti közszellemben formálódik: „A *testi-élettani* tényező jelentősége a népi-nemzeti egységben ma nagy viták tárgya: egyesek mereven aláhúzzák a faji tényezőt, szerintük »a faj« mindenek az alapja, ami csak nemzeti; ezen és *csakis ezen* alapszik a nemzeti életegység. Ez a felfogás előttünk erősen naturalisztikusnak látszik, s nagyon is deterministának: mintha a , »vér mithosza« mindent determinálna évszázadokra előre, így más nemzethez való »*csatlakozás*« és »*asszimiláció*« alapján véve lehetetlen, sőt hiú törekvés ilyent egyáltalán kívánni. [...] A naturalisztikus *faj*-elmélettel szemben áll egy *spirituális faj*-elmélet, mely szerint a lelkiség, a szellem alakulása dönt valakinek nemzeti hovatartozandóságát illetően.” (Dékány 1943:142–143, kiemelés az eredetiben).

Bár a Dékány által vezetett tanszék nem tekinthető a mai értelemben vett szervezeti egységnek, sokkal inkább a német professzori rendszerrel azonosítható, ezért a karon meghirdetett szociológiai tárgyak előadójának esetében nem valószínűsíthető Dékány személyes döntése vagy befolyása, ismert, hogy ebben a korszakban hirdetett meg szociológiai tárgyú kurzusokat (*A nagyváros szociológiája, Szociológiai gyakorlatok*) a Német Kultúrintézet vezetője, a határozottan jobboldali Hans Freyer is. Mindezek ellenére azonban azt mondhatjuk, hogy a tanszék létrehozásában, az akadémiai szociológia intézményesülésében nem az antiszemitizmus játszott döntő szerepet, ugyanakkor Dékány személye és az által képviselt szociológia jól illeszkedett és alkalmazkodott a kormányzat centralizációs törekvéseihez, és közvetlen módon is segítette a szociológia teljes személyi állományának cseréjét, a keresztény-konzervatív ideológiai oldalnak megfelelő társadalomtudósi garnitúra felállítá-

sát.²⁶ Az, hogy a szociológia intézményesülése a tudományos autonómia szinte teljes megsemmisülése mellett jött létre és elsősorban politikai célkitűzéseket követett, előrevetítette, hogy a tanszéknek 1945 után nem lesz folytatása. Dékányt nyugdíjazták, szellemtudományos társadalomelmélete nem volt alkalmas egy korszerű szociológiai gondolkodás megalapozására, elméletei leginkább a hazai földrajztudományra hatottak.

A KÖZÉPOSZTÁLY PROBLEMATIKÁJA

Ahogy az intézményesülést, úgy a társadalomtudományi diskurzust is erőteljesen meghatározta a nemzeti érdekekre, a nemzeti egység megteremtésére hivatkozó ideológia. Ennek következtében a középosztály mint a nemzeti egység lehetséges bázisa, illetve a leginkább nemzeti elkötelezettségű társadalmi csoport szerepe részben felértékelődött, másrészt a középosztály problematikája és a zsidókérdés szorosan összekapcsolódott a két világháború között. Többen vélték, hogy a nemzeti egység megteremtése a középosztályból kiindulva lehetséges. Dékány például a középosztályról azt írta: „A nemzeti társadalom nem minden rétege egyformán aktív; [...] a középrétegektől fel és le fogy az aktivitás. Közismeretes, hogy a középosztályok a legtömegesebben nemzetiek, azaz itt hódít a legkevésbé két, fő nemzetellenes tény, a nemzetköziség és az anyagi érdekek túlsúlyából fakadó közömbösség.” (Dékány 1943: 163). Kornis, Dékányhoz hasonlóan úgy vélte, hogy a középosztály elsősorban nemzeti érzületű: „a szellemi munkások világszemlélete, bár a szétkülönültebb és egyénibb lelkiségnek megfelelően távolról sem homogén s a radikális gondolatirányoknak is tág teret enged, általában mégis tipikusan konzervatív-történeti tartalmú.” (Kornis 1930: 10).²⁷

Mások viszont épp ellenkezően, a középosztály szétesését, felhígulását érzékelték. A két megközelítés csak látszólag ellentmondásos, inkább kiegészíti egymást. A válságot hirdető, egyébként igen sokféle módon megjelenő nézetnek az egyik első képviselője volt Szekfű Gyula, aki szerint „a heves nemzeti érzés volt jóformán az egyetlen kapocs, mely az életmód föntemlített külsőleges homogenitása mellett a középosztály különböző rétegeit összetartá” (1935: 318). Szekfű úgy fogalmaz: az ország kulturális haladása „alapjában véve nem volt egyéb, mint az értelmiségi pályáknak a zsidósággal való átítatása” (Szekfű 1935: 319).

Weis István – Szekfűhöz hasonlóan²⁸ – szintén a középosztály válságos helyzetére hivatkozott. „Minthogy

26 „A 20-as években nálunk is elterjed a biológiai ízű faj-eszme. [...] A magyar nemzet életében ugyanekkor nagy szerepet kezd játszani egy »elv«: az ú. n. szentistváni gondolat, azaz a faji türelem. Sokáig nem gondolnak arra, hogy ez az elv (mint minden elv) csak egy korlátozással lehet érvényes, [...], ameddig a közös élet keresztény szellemi alapját, a közszellemet, közmorált stb. nem ássa alá. Mihelyt oly eset kerül elő, ahol a nemzetegység komoly veszélyeztetése jó létre a »Szt. Istvánféle elv« értelmében, ezen elvnek el kell hallgatnia. Éppen azért, mert a 20. század már tapasztalta a testi-lelki gyökértelenséggel járó veszélyeket, (amire a hazai kommün is láthatóan világos, szemléltető példát szolgáltatott), a 20-as évektől kezdve egy új népiesség, »népi« nemzet eszméje hódítja meg a fiatalok közszellemét.” (Dékány 1943: 169–170, kiemelés az eredetiben).

27 Kornis is utalt arra a közvélekedésre, ami Szekfű, Weis és Erdei esetében jóval direkter jelent meg, miszerint a szellemi foglalkozásuk egy része nem a nemzeti összefogást szolgálja, Kornis nem említette meg a zsidóságot. „Az a nemzet, amelynek jogászai és tisztviselői nemzetközi jogi fantomok után futnak s a kozmopolitizmusért rajonganak a maguk nemzetének érdekei ellen; amelynek tanítói-tanárai a nemzet hagyományait kigúnyolva és megvetve, alakítják a felserdülő nemzedék lelkét; amelynek költői, írói és művészei a nemzet múltjával, történetileg kikristályosodott értékérzésével és eszményeivel szakítva, egyoldalúan az egyetemes emberi légnemű ideáljának kultuszát űzik: az a nemzet megszűnik mint külön nemzet élni, önmaga ássa meg sírját. Lehet ország, de már nem nemzet. A szellemi munkások túlnyomó serege minden ízében a nemzeti kultúrához s a nemzet politikai önállóságához van kötve: enélkül munkájának is végeszakad, vele él vagy hal. Addig van munkája, míg a nemzeti kultúra épületén dolgozhatnak.” (Kornis 1930: 11).

28 Weis 1930-as munkáját Szekfű is felhasználta a *Három nemzedék* 1934-es változatában, Weis pedig 1942-es munkájában hivatkozott Szekfű könyvére.

kisiparunk számbeli gyarapodása ellenére gyengülőben van, a kisgazdaosztálynak kell mind tömöttebb sorokban a heterogén összetételű és válságos helyzetéből kiszabadulni nem tudó középosztály hézagait kipótolnia és hovatovább a nemzeti élet folytonosságát, az irodalmi és művészeti szükségletek kielégítését biztosítani.” (Weis 1930: 98, kiemelés SzV.) Ahogyan Szekfű, Weis 1930-as munkájában még szintén a középosztályba „beáramló” „zsidó térhódításáról” beszélt. „Ezt a hézagot használta azután fel a zsidóság, hogy saját fiait a középosztály soraiban elhelyezze, és hosszú időn át a fogyó középosztály legjelentősebb utánpótlását szolgáltatassa.” (Weis 1930: 111). „A tény az, hogy a háború előtt nemcsak a kereskedelem és ipar terén foglaltak el a zsidók vezető szerepet, hanem a szellemi szabadfoglalkozások tekintetében is döntő jelentőséghez jutottak.” (Weis 1930: 111). Weis szerint „a zsidóságnak a középosztály kereteibe való tömeges beszívargása annál veszedelemesebb volt”, mivel „a régi középosztály válságos évtizedeit élte” és így nem tudott megfelelő példával szolgálni a zsidóság számára (Weis 1930: 112).

Viszonylag sokak által ismert és elemzett Erdei középosztály koncepciója, aki szintén a hazai középosztály sajátos jellegét taglalva jut arra a következtetésre, hogy „amit mi középosztálynak nevezünk, az csak töredékében független középvagyonú egzisztencia, túlnyomó többségében pontosan csak az állam, az egyház és az uradalom értelmiségi alkalmazottai számítanak a középosztályba, szóval a történelmi értelmiség, illetve tisztviselő réteg. A magánpályák, az ipari és kereskedelmi vállalatok értelmiségi tisztviselői statisztikailag és osztályhelyzetük szerint ugyan hasonlóan a középosztályba tartoznak, azonban egészen másfajta társadalmi képződmény ez, hogynem egybe lehetne fogni a történelmi középosztállyal. A tudatokban és a közvéleményben is éles a különbségtétel: az állam, az egyház és az uradalom értelmisége történelmi osztály, úri középosztály, viszont az iparforgalom értelmisége magántisztviselő, polgári középosztály vagy városi polgárság, illetve különösen zsidó értelmiség.” (Erdei 1995: 62).

Talán e néhány példából is jól érzékelhető, hogy a szellemi szabadfoglalkozásúak között a zsidó származásúak felülreprezentáltsága által nyerte el központi jelentőségét, hogy a középosztály a nemzeti egység lehetséges bázisaként lépett elő, amely az első világháború után a nemzet felemelésére volt hivatott. Ismeretes, hogy Erdei dualista, illetve középosztállyal kapcsolatos koncepciója mögött valójában a kor közhangulata húzódott meg, ezt többen kritika alá vonták (Kovács–Melegh, Nagy 1981, Gyáni 2001). Úgy tűnik, hogy a szakma valamivel „elnézőbb” Szekfű és Weis elméletével szemben. „Szekfű és Weis egybehangzóan »csak« arról beszéltek, hogy a magyar társadalom töredezett, kellően nem integrált felépítése a zsidó-keresztény megosztottságban is megnyilvánult.” (Gyáni 2001). Ungváry szerint „a zsidóság Szekfűnél nem faj, hanem társadalmi kategória volt” (Ungváry 2001: 75, kiemelés az eredetiben). Azt azonban nem fejtette ki, hogy ezt mire alapozza és pontosan miben más e megközelítés. Bár Szekfű esetében Gyáni rámutatott elmélete sztereotip jellegére, szerinte Ágoston Péter képzetét (1917) keresztény részről Szekfű *Három nemzedék*-e fogalmazta meg, mely szerint „az emancipáció és az asszimiláció leginkább azzal járult hozzá a zsidókérdés felélesztéséhez, hogy a hagyományos magyar nemesi elit rábízta a zsidóságra az ország gazdasági és szellemi modernizálásának igen csak kényes feladatát” (Gyáni 2001) (Szekfűről lásd részletesen Gyurgyák 2001: 304–309).

Weis antiszemizmusa kevesebb figyelmet kapott, talán annak leplezetlen, az 1940-es években már direkt megnyilvánulása, illetve a kormányzathoz való nyíltabb viszonya miatt, pedig épp ezért a politikai és tár-

sadalmi folyamatokra gyakorolt hatása valószínűsíthetően jóval jelentősebb és direktebb volt, mint Dékányé. Weis csak lazán kapcsolódott a Magyar Társadalomtudományi Egyesülethez, a *Társadalomtudományban* is csak egyszer, az amerikai tanulmányútjának tapasztalatairól publikált (Weis 1926). Leginkább a közigazgatáshoz kötődött, 1933-ban az Országos Társadalombiztosítási Intézet (OTI) vezérigazgatója lett, 1936-ban nyugdíjazták, de 1938-ban újra minisztériumi állást vállalt: az ún. felvidéki minisztérium osztályvezetője lett, ahol feladata a visszacsatolt terület közigazgatási integrációjának megszervezése volt. 1941-ben közellátási államtitkárnak nevezték ki, emellett 1940–44 között Pécsen is oktatott, így talán nem túlzás munkásságát a korszakra jellemző akadémiai szociológia részének tekintenünk. Érdekes, hogy 1931-ben a Faluszövetség elnökeként megjelentette *A magyar falu* című könyvében épp kora ideológiáját cáfolva írt a vidéki élet nehézségeiről, hívta fel a figyelmet a 10 holdnál kisebb törpebirtokos és nincstelen mezőgazdasági munkások, a mezőgazdasági cselédek és a falusi kisiparosok sanyarú helyzetére, kritizálta a Nagyatádi-féle földreformtörvényt és újabb földosztást sürgett. 29 1942-ben *Hazánk társadalomrajza* címen megjelent könyve (mely *A mai magyar társadalom* című, 1930-ban kiadott könyvének átdolgozott változata) azonban már tág teret adott a zsidósággal kapcsolatos sztereotíp és antiszemita nézeteinek. Ahogyan 1930-as könyvében, ebben is együtt tárgyalta a középosztály válságát és a zsidókérdést, és a problémát egészen a kiegyezésig vezette vissza. Szerinte a középnemesség a szabadságharc után ment tönkre és nem vállalkozott kitartó munkára. „E helyett az úri elzárkózásba és bizonyos, urasaknak elismert, szerény jövedelmet biztosító pályákra tódult, a korai kapitalizmus minden előnyét pedig átengedte a szabadságharc utáni évtizedekben keletről nagy tömegekben beözönlő zsidóságnak.” (Weis 1942: 83). 1942-es írása szinte az összes korabeli antiszemita sztereotípiát tartalmazta. A középosztályról szóló fejezetben első sorban a zsidó térfoglalás problematikáját tárgyalja. Weis szerint „[ő]k szállták meg az állami egyedárúságok őrhelyeit is, például a korcsmákat, amelyek révén az ország több vidékén *korlátlan urai lettek* a falvaknak, *összetartásuk, faji, azonossági érzésük gondoskodott arról*, hogy vezetőállásokba, kulcshelyzetekbe csak közülük való kerüljön, aki azután az illető vállalatot vagy foglalkozási ágat *elárasztotta saját fajtájabeliekkal*. Ilyenek pedig mindig jelentkeztek, mert a zsidóságban sokkal erősebben dolgozott a társadalmi hajszálcsövesség, *feltörekvés elve*, mint a társadalom többi rétegeiben.” (Weis 1942: 83).

Vagyis láthatjuk, hogy a zsidóságot különálló fajnak tekintette, amely megszáll és felfelé törekszik. Weis bár nem hivatkozott, de vélhetően a korabeli „köztudott” adatokra támaszkodva a zsidóság szellemi pályákon való „térfoglalásáról” beszélt. „A múlt világháború előtt már az orvosok kétharmada, az ügyvédek nagyobb része zsidó volt; az irodalom, különösen hírlapirodalom és képzőművészetek terén *jóformán csak ők szerepeltek*. Ez a *térfoglalás* mindenképpen *káros* volt. A zsidóság még akkor is *bajt okozott*, amikor mellécélok nem vezettek, mert a szellemi élet irányítását nem a magyar sajátosságok figyelembevételével végezte. Még nagyobb *hátrány* volt az, hogy a második, legfeljebb harmadik nemzedék *mohóságával és türelmetlenségével vetették rá*

29 Ugyanakkor Weis ezen munkája bármennyire is szembemegy a kor ideológiai állításaival, a zsidósággal kapcsolatban nem rugaszkodott el a közgondolkodástól. Ebben a munkájában is találkozhatunk az idegen zsidó alakjával: „*A falusi kereskedők általában – jelentős kivételektől eltekintve – sokkal idegenebbek a falvakban, mint a kézmű-iparosok. Ennek több oka van.* (Weis 1931, 48) [...] *A falun antiszemizmust inkább a tehetős gazdák olvasottabb és világlátott fiainál, a hadviseltek bizonyos csoportjánál és a falun élő felsőbbosztálybelieknél látunk. Nem a zsidók iránti ellenszenv tehát a zsidó kereskedők különállásának oka, hanem a falu túlnyomóan földműves lakosságának az az ösztönös felismerése, hogy ez a réteg életmódjában, szokásaiban, érdeklődési körében, célkitűzéseiben teljesen elüt a többségtől. A zsidó kereskedőnek minden takarékosága, olykor zsugorisága mellett nagyobbak az életigényei és magasabb az életszínvonala.*” (Weis 1931, 49).

magukat a magyar életre, követésükre akarták kényszeríteni a magyar népet: azt kívánták, hogy a jóról, szépről, hasznosról alkotott fogalmait az ő ízlésük szerint változtassa meg. A zsidóság nyugtalansága, felfele törekvése és önzése komoly társadalmi ellentéteket váltott ki; magasabb életszínvonalra törekvésük, vagyongyűjtési szenvedélyük éles fényt vetett a tömegek szűkölködésére még akkor is, ha a tömegek nyomorának nem közvetlenül ők voltak az okai.” (Weis 1942: 83–84, kiemelés Sz.V.). Látnunk kell, hogy a fenti idézetben Weis saját társadalmi rétegről beszél, a szellemi életben szerepet vállalókról, ahova a szociológia hazai képviselői is tartoztak. Nem egyszerűen a zsidóság felülreprezentáltságáról szólt, hanem annak káros hatásairól: „követésükre akarták kényszeríteni a magyar népet”, ez az a toposz, ami már Pakodinál is megjelent. Weis a zsidótörvényeket pedig „örvendetesnek” nevezte 1942-ben. „A legújabb időben bizonyos örvendetes változások állottak elő. A zsidókérdés törvényhozási rendezése és bizonyos kormányzati intézkedések azzal az eredménnyel jártak, hogy a magántisztviselői pálya keresztény arányszáma megjavult, a vezető állásokba keresztények jutnak, a szellemi szabadfoglalkozások terén a zsidóutánpótlás folyamata elakadt és így a helyzet évről-évre javul.” (Weis 1942, 88, kiemelés Sz.V.).

Talán e vázlatos áttekintésből is érzékelhető, hogy a két világháború közötti szociológiai gondolkodást és a tudomány intézményesülését erőteljesen befolyásolta a korszak politikai és ideológiai környezete, a nemzeti érdekekre hivatkozó és a nemzeti egységet mások kirekesztésén keresztül megvalósító konzervatív politikai ideológia. Míg a szociológia intézményesítése elsősorban egy új klientúra kiépítését célozta meg, addig a társadalomtudományi diskurzus elsősorban az azt kiépítő és fenntartó kormányzati ideológiának megfelelően a nemzeti egység kérdésre fókuszált. Az antiszemitizmus ennek következtében elsősorban a középosztály és az értelmiség válságával kapcsolódott össze. A kettő valójában egybemosódott, így a zsidók kulturális térfoglalásának víziója és a középosztály heterogenitásáról szóló diskurzus egymást erősítve alkalmasnak tűnt a burkolt vagy nyílt antiszemitizmus alátámasztására, a nemzeti érdekekre hivatkozó politikai tábor megerősítésére. Tulajdonképpen ennek a teljes kulturális életre kiterjedő folyamatnak egy vetülete mutatkozik meg a két világháború között a szociológia intézményrendszerének átalakításában, a pozíciók újraelosztásában is, és ehhez az átalakításhoz maguk a társadalomtudományi gondolkodók szolgáltak „érvekkel”, amennyiben a középosztály felhígulását, heterogenitását jelölték meg a legfőbb nemzeti problémaként. A középosztály mint a nemzet (potenciális) törzse a társadalomtudományban jól ismeret gondolat. Sőt, napjainkban is sokat hivatkozott összefüggés, hogy a kelet-közép európai államok sajátos fejlődésének meghatározó jellegét épp az erős középosztály, polgárság hiánya okozta (Hanák 1997). Paradox módon, ennek a hiánynak a felismerése az 1930-as évek társadalomtudósait egészen más, a bűnbakkeresés irányába vitte, hozzájárulva ezzel saját pozíciójuk megerősítéséhez.

HIVATKOZÁSOK

- Ágoston P. (1917) *A zsidók útja*. Nagyvárad: Nagyvárad Társadalomtudományi Társaság.
- Apáthy I. (1908) A Magyar Társadalomtudományi Egyesület legelső teendői. *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1 (2): 7–23.
- Bihari P. (2008) Antiszemitizmus az első világháború Magyarországon. *Beszélő* 13 (2) <http://beszelo.c3.hu/cikkek/antiszemizmus-az-első-világháború-magyarországon>
- Bosnyák P. (1917) c.n. In *A zsidókérdés Magyarországon*. Huszadik Század Könyvtára 64. Budapest: Társadalomtudományi Társaság Kiadása, 58–59.
- Dékány I. (1940) Horthy Miklós. *Társadalomtudomány*, 20 (1): 1–4.
- Dékány I. (1943) *A mai társadalom. Bevezetés a társadalomtudományokba*. Budapest: Pantheon.
- Erdei F. (1995) A magyar társadalom a két háború között. A történelmi nemzeti társadalom. In Gyáni G. (szerk.) *Magyarország társadalomtörténete II. 1920–1944*. Budapest: Nemzeti Tankönyv, 43–99.
- Gergely A. (1976) *Az ELTE Filozófiai Tanszékének története 1867–1918*. Budapest: ELTE sokszorosítás. Fejezetek az ELTE történetéből. 3. füzet.
- Gyáni G. (1999) „Erkölcstelen emancipáció” és „illuzórikus asszimiláció”. Diskurzusok a zsidókérdésről. In Hamp G. – Horányi Ö. – Rábai L. (szerk.) *Magyar megfontolások a Soáról*. Balassi – Magyar Pax Romana Fórum- Pannonhalmi Főapátság, 83–94. <http://www.magypaxromana.hu/kiadvanyok/soa/gyani.htm>
- Gyáni G. (2001) Érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall*, 221–233. <http://www.epa.hu/00400/00414/00003/pdf/gyanigabor.pdf>
- Hanák P. (1997) Társadalmi struktúrák a 19. századi Közép-Európában. *Társadalmi Szemle* (2). http://epa.oszk.hu/00600/00617/00001/tsz97_2_hanak_peter.htm
- Hóman B. (1937) *A magyar felsőoktatás*. Az 1936. évi dec. hó 10-től 16-ig tartott Országos Felsőoktatási Kongresszus munkálatai, közzéteszi Hóman Bálint, szerkesztette Mártonffy Károly, 3 kötet, Egyetemi nyomda
- Hornýánszky Gy. (1932) Veszélyben a magyar kultúra. *Társadalomtudomány*, 140–146.
- i, -f 1921. „Szociológia a középiskolákban” *Társadalomtudomány*, 1 (4): 590
- Karády V. (2015)
- Kerepeszki R. (2005) A numerus clausus 1928. évi módosításának hatása Debrecenben. *Múltunk* (4): 42–75.
- Kovács A. (1920) *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*. Budapest: a szerző kiadása, 1922. Nyomatott ifj. Kellner Ernő könyvnyomdájában, Bp. V. Csáky utca 10. <http://www.angelfire.com/zine2/judeolog/cikkek/zst1.htm#>
- Kovács É. – Melegh A. (1997) Tükör által homályosan. Kísérlet Erdei Ferenc A magyar társadalom a két világháború között című tanulmányának rekonstrukciójára. In Szabó M. (szerk.) *Szövegvalóság. Írások a szimbolikus és diskurzív politikáról*. Budapest: Scientia Humana Kiadó, 133–156
- Kulcsár E. (1982) *Egyetemünk kérdései az országgyűlésen 1825–1944*. Budapest: ELTE.
- Lackó M. (1981) *Szerep és mű*. Kultúrtörténeti tanulmányok. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Ladányi A. (1999) *A magyar felsőoktatás a 20. században*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Litván Gy. (2005) Jászi Oszkár és a zsidókérdés. In Molnár Judit (szerk.) *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Budapest: Balassi Kiadó, 45–53.
- Litván Gy. – Varga F. J. (1991) Jászi Oszkár válogatott levelei. Budapest: Magvető
- Loss S. (1995): A jogbölcselet és a lélektan vonzaskörében: Pikler Gyula társadalom- és jogbölcselete. In Szabadfalvi József (szerk.): *Portrévázlatok a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből: Pulszky, Pikler, Somló, Moór, Horváth, Bibó*. Prudentialuris sorozat. Miskolc: Bíbor, 45–62.
- Nagy E. (1981) A dzsentroid hivatalnok a Monarchia korában. Tézisszerűségek egy hipotézisről. In *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve VII.*, 147–163.
- Némedi D. (2005) *Klasszikus szociológia 1890–1945*. Budapest: Napvilág Kiadó
- P.P 1937. Ism. Bosnyák Zoltán: Magyarország elzsidósodása. Budapest: 1936. 160 p. *Társadalomtudomány* 17 (3–4): 276.
- Pakodi P. (1935) Társadalom és népképviselet. *Társadalomtudomány*. (2–3): 223–227
- Pakodi P. (1938) Magyar problémák 1939-ben. Alkotmányreform, zsidókérdés, asszimiláció, földkérdés, adórendszer reformja. *Társadalomtudomány* (4-6), 163–169.

- Somló B. (1903) A társadalmi fejlődés elméletéről és néhány gyakorlati alkalmazásáról. *Huszedik Század*, 397–409, a hozzá kapcsolódó vita uo. 465–471.
- Szabari V. (2014) Az első budapesti társadalomtudományi tanszék születése és bukása (1942–1945) *Szociológiai Szemle* 24 (3): 61–83.
- Szabó D. 1921. Antiszemitizmus. *Virradat* január 21. 1.
- Szabolcsi L. (1917) c.n. In *A zsidókérdés Magyarországon*. Huszedik Század Könyvtára 64. Budapest: Társadalomtudományi Társaság Kiadása, 28–31.
- Szekfű Gy. (1935) *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest: Királyi Nyomda.
- Szombatfalvy Gy. (1939) A mélymagyarság problémája. *Társadalomtudomány*, 19. (1-3): 104–108.
- Szombatfalvy Gy. (1940) A zsidótörvény társadalmi mérlege. *Társadalomtudomány*. 20. (1): 75–82.
- Szombatfalvy Gy. (1941) Visszapillantás. *Társadalomtudomány* 21 (1): 1–4.
- Weis I. (1926) A mai Amerika. *Társadalomtudomány* 6 (1): 18–37.
- Weis I. (1930) *A mai magyar társadalom*. Budapest: Magyar Szemle Társaság.
- Weis I. (1931) *A magyar falu*. Budapest: Magyar Szemle Társaság.
- Weis I. (1942) *Hazánk társadalomrajza*. Budapest: Országos Közoktatási Tanács.
- Ujvári P. (1929) *Magyar zsidó lexikon*. Budapest: Magyar Zsidó Lexikon Kiadása, Pallas Nyomda, <http://mek.niif.hu/04000/04093>
- Ungváry K. (2001) Értelmiség és antiszemita közbeszéd. *Beszélő* 6 (6): 74–92, <http://beszelo.c3.hu/cikkek/ertelmiseg-es-antiszemita-kozbeszed>